

Qo'qon DPI

ILMIY XABARLAR

ISSN: 3030-3958

№ 9/2025

Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar

**Кокандский ГПИ.
Научный вестник**

№9/2025

<p>УЎК 5/9(08) КБК 72я5 Қ 99</p>	<p>Bosh muharrir: Qo‘qon davlat universiteti rektori D.Sh.Xodjayeva Mas‘ul muharrirlar: Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor Sh.Y.Pulatov Mas‘ul muharrir yordamchisi: Ilmiy-tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i O.Bazarov Nashr uchun mas‘ul:A.A.Ergashev</p>
<p>MUASSIS: Qo‘qon davlat universiteti</p> <p>Qo‘qon DPI. ILMIY XABARLAR- НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. Кокандский ГПИ. Jurnal bir yilda o‘n ikki marta chop etiladi.</p> <p>O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligida 2020-yil 9-iyulda 1085 raqam bilan ro‘yxatga olingan.</p> <p>Jurnaldan maqola ko‘chirib bosilganda, manba ko‘rsatilishi shart.</p> <p>"Qo‘qon DPI.Ilmii xabarlar" ilmiy jurnali OAK Rayosatining 2021-yil 31- martdagi qarori bilan OAK ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kimyo, biologiya, filologiya, tarix, 2023-yil 5-maydagi №337/6 sonli Rayosat qarori bilan Pedagogika hamda 2024-yil 8-maydagi 5/7-sonli OAK tartib qoida komissiyasi qarori bilan Jismoniy madaniyat, psixologiya va san‘atshunoslik fan tarmoqlari bo‘yicha milliy nashrlar sifatida kiritilgan.</p> <p>Tahririyat manzili: 150700, Qo‘qon shahar, Turon ko‘chasi, 23-uy. Tel.: (0373) 542-38-38. Sayt: www.kspi.uz journal.kspi.uz ISBN: 978-9943-7182-7-2 "CLASSIC" nashriyoti 2025</p>	<p align="center">TABIIY FANLAR</p> <p>I.I.Gibadullina, kandidat biologicheskikh nauk, (PF) Sh.S.Nomozov, texnika fanlari doktori, professor, akademik (O‘ZB) V.U.Xo‘jayev, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB) I.R.Asqarov, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB) A.A.Ibragimov, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB) S.F.Aripova, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB) Sh.V.Abdullayev, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB) B.Yo.Abduganiyev, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB) A.E.Kuchboyev, biologiya fanlari doktori, professor (O‘ZB) M.T.Isog‘aliyev, biologiya fanlari doktori, professor (O‘ZB) V.Yu.Isafov, biologiya fanlari doktori, professor (O‘ZB) T.O.Turginov, biologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘ZB) A.M.Gapparov, kimyo fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘ZB) I.I.Oxunov, kimyo fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) (O‘ZB) A.Jh.Xusanov-fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent (O‘ZB) O.A.Turdiyev, biologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘ZB) G‘.M.Ochilov, kimyo fanlari doktori, professor (O‘ZB) B.Numonov, texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘ZB) M.Madumarov, biologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘ZB)</p> <p align="center">FILOLOGIYA FANLAR</p> <p>Huseyin Baydemir filologiya fanlari doktori, professor, (TR) I.A.Kisel’eva, doktor filologicheskikh nauk, professor (PF) B.B.Borisova, doktor filologicheskikh nauk, professor (PF) K.A.Potashova, kandidat filologicheskikh nauk, dotsent (PF) Э.Р.Ибрагимова, кандидат филологических наук, доцент (PF) S.Muhamedova, filologiya fanlari doktori, professor (O‘ZB) G.Israilov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O‘ZB)</p> <p align="center">IJTIMOIIY FANLAR</p> <p>L.G.Nasyrova, kandidat istoricheskikh nauk, dotsent (PF) Z.B.Galiamova, kandidat istoricheskikh nauk, dotsent (PF) D.N.Abdullayev, tarix fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘ZB) M.Rahimov, tarix fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘ZB)</p> <p align="center">PEDAGOGIKA FANLAR</p> <p>P.F.Axtarisva, kandidat pedagogicheskikh nauk, dotsent (PF) H.N.Maslennikova, kandidat pedagogicheskikh nauk, dotsent (PF) L.A.Maksimova, kandidat pedagogicheskikh nauk, dotsent (PF) X.I.Ibragimov, pedagogika fanlari doktori, professor, akademik (O‘ZB) B.X.Xodjayev, pedagogika fanlari doktori, professor (O‘ZB) B.S.Abdullayeva, pedagogika fanlari doktori, professor (O‘ZB) N.A.Muslimov, pedagogika fanlari doktori, professor (O‘ZB) N.M.Egamberdiyeva, pedagogika fanlari doktori, professor (O‘ZB)</p>

FARG‘ONA VILOYATIDA POCHTA-TELEGRAF XIZMATINING O‘RGANILISHI MASALASIGA DOIR

Qosimov Dilmurodjon A‘zamjonovich
FarDU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida Farg‘ona viloyatida pochta-telegraf xizmatining tashkil etilishi va rivojlanish masalalari tarixshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganilgan. Unda telekommunikatsiyalar tarixi bo‘yicha mavjud adabiyotlar tahlil qilinib, Farg‘ona vodiysida pochta-telegraf xizmatining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, mavzuning ilmiy tadqiqotlarda yetarlicha o‘rganilmagani, arxiv manbalarining to‘liq ilmiy muomalaga kiritilmagani va kelgusida tadqiqot olib borishning dolzarbligi ko‘rsatib berilgan.

Аннотация. В данной статье изучены вопросы организации и развития почтово-телеграфной службы во Ферганской области в конце XIX – начале XX века в период господства Российской империи с точки зрения историографии. Проведен анализ существующей литературы по истории телекоммуникаций, освещена роль почтово-телеграфной службы в социально-политической и экономической жизни Ферганской долины. Также показано, что данная тема недостаточно исследована в научных трудах, архивные источники еще не полностью введены в научный оборот, и подчеркивается актуальность дальнейших исследований.

Abstract. This article examines the issues of the establishment and development of the postal-telegraph service in the Fergana region during the late 19th and early 20th centuries under the rule of the Russian Empire from a historiographical perspective. The study analyzes existing literature on the history of telecommunications and highlights the role of the postal-telegraph service in the socio-political and economic life of the Fergana Valley. It is also noted that the topic has not been sufficiently explored in academic research, archival sources have not been fully introduced into scholarly circulation, and the relevance of further research is emphasized.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona viloyati, pochta-telegraf xizmati, Rossiya imperiyasi, telekommunikatsiyalar tarixi, Turkiston, tarixshunoslik, aloqa tizimi, mustamlakachilik davri, arxiv manbalari.

Ключевые слова: Ферганская область, почтово-телеграфная служба, Российская империя, история телекоммуникаций, Туркестан, историография, система связи, колониальный период, архивные источники.

Key words: Fergana region, postal-telegraph service, Russian Empire, history of telecommunications, Turkestan, historiography, communication system, colonial period, archival sources.

KIRISH

Tarixshunoslikda telekommunikatsiyalar (elektromagnit telegraf, telefon va radio) tarixining tadqiqi XIX asrning 60-yillarida vujudga kelgan. Aynan shu vaqtdan boshlab telekommunikatsiyalar tarixi dastlab epizodik, so‘ngra doimiy ravishda tadqiqotchilar e‘tiborini tortadi. Natijada, bugungi kunda o‘quvchi o‘z ixtiyorida O‘rta Osiyo telegraf, telefon va radio tarixining turli jihatlariga bag‘ishlangan yuzlab ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlar mavjud. Ushbu kitoblar, risolalar va maqolalarning butun majmuasini tahlil qilish muammoning tarixshunoslik rivojlanishining to‘rtta asosiy bosqichini ajratib ko‘rsatishga imkon beradi. Shuni ta‘kidlash kerakki, bu bosqichlar O‘rta Osiyoda XIX – XX asrlar boshlarida telekommunikatsiyalar tarixini o‘rganish intensivligi darajasida, manba bazasining kengligida hamda muammolarni o‘rganish chuqurligida va mualliflar tomonidan qo‘llaniladigan uslubiy yondashuvlar va nihoyat, eng murakkab, shuningdek, bahsli masalalarni ko‘rib chiqishda mualliflarning xolislikni saqlashga tayyorlik darajasida sezilarli farqlarga ega.

Farg‘ona vodiysida XIX asr 70-yillarida tashkil etilgan pochta-telegraf xizmati o‘tmishi tarix fanida kam tadqiq etilgan mavzular sirasiga kiradi. Bu mavzu yuzasidan adabiyotlarni guruhlariga ajratish ham tadqiqotchiga birmuncha qiyinchilik tug‘diradi. Chunki bu mavzu yuzasidan keng ko‘lamli tadqiqotlar amalga oshirilmagan, arxiv va statistik sharhlarni katta qismi ilmiy muomalaga kiritilmagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida Farg‘ona viloyatida pochta-telegraf xizmatining yo‘lga qo‘yilishi mavzusiga doir adabiyotlarni shartli ravishda ikki guruhga ajratib ko‘rsatish maqsadga muvofiq:

1. Chor Rossiyasi va sovet davrida yaratilgan asarlar; 2. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda nashr qilingan ishlar.

Bu bo‘linish mavjud tarixshunoslik qoidalariga mos kelmasligi mumkin. Buning sababi guruhlariga ajratish uchun amalga oshirilgan tadqiqodlar juda ham chegaralangan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1) Chor Rossiyasi va sovet davrida yaratilgan asarlar. Dastlab jahon tarixshunosligida amalga oshirilgan ishlarga to‘xtalsak. Dastlab Turkistonda, shu jumladan Farg‘ona hududida tashkil etilgan pochta-telegraf stansiyalari haqidagi ma‘lumotlar Rossiya imperiyasi davrida e‘lon qilingan nashrlarda ham aks etgan[5:1-6].

Rossiya imperiyasida telegraf tarmoqlarining qurilishi tarixiga bag‘ishlangan ishlardan biri A.B.Arenkov qalamiga mansubdir[6]. V.I.Astraxan, V.V.Pavlov va B.G.Chernyavskiy ishida Rossiyaning boshqa hududlari qatorida Farg‘ona viloyatida ham amalga oshirilgan ishlar to‘g‘risida qisqacha ma‘lumot berilgan[7].

Rossiya imperiyasi Ichki ishlar vazirligi tomonidan 1901-yilda “Почта и телеграф в XIX столетии” nomli tarixiy ocherki ham XIX asrda Rossiya imperiyasida pochta-telegraf tarmoqlari qurilishi, ularning tuzilishi hamda muhim jihatlariga bag‘ishlangan. Ocherkning Turkiston telegraf bo‘limiga ajratilgan qismida 1865-yildan boshlangan pochta-telegraf qurilishlari qisqacha yoritilgan. Farg‘ona viloyatidagi qurilishlar 1875-yilda Toshkentdan Xo‘jandga boshlanganligini, 1876-yilda Mahram hamda Qo‘qongacha jami 420 verst uzunlikda amalga oshirilganligi keltirilgan[16:187]. Tarixiy ocherkning muhim jihatlaridan biri XIX asrda pochta-telegraf tizimi hodimlarining kiyinishi arxiv hujjatlariga asosan keltirilganidir.

Turkiston okrugi bosh shtabi polkovnigi Kornilov o‘zining “Кашгария или Восточный Туркестан” asari harbiy nuqtai nazardan yozilganligi uchun pochta yo‘llariga alohida to‘xtalib o‘tadi. Qoshg‘arda Rossiya rezidensiyasining ochilishi bilan uni Farg‘ona viloyati pochta boshqarmasi bilan bog‘lash zaruriyati yuzaga keladi. Kornilov asarida keltirilishicha, Andijondan Qoshg‘arga ikkita yo‘l So‘fiqo‘rg‘on va Oytoldan o‘tgan[3]. O‘z navbatida So‘fiqo‘rg‘on yo‘li 487, 446, 433 verst masofadagi 3 tarmoqqa bo‘lingan. Oytol yo‘li 477, 481, 455, 474, 474, 475, 443 verst masofadagi 7 ta tarmoqqa bo‘lingan[3]. Kornilov asari Farg‘onadan Qoshg‘arga olib boruvchi pochta yo‘llarining deyarli barcha tomonlarini ko‘rib chiqqan.

V.I.Massalskiyning “[Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона](#)” to‘plamida Farg‘ona viloyatining Chor Rossiyasi tarkibidagi tarixiga doir maqolasida mintaqadagi pochta va telegraf idoralari 14857138 rublga naqd pul, qimmatbaho paketlar va posilkalarni olgani[15], 16609142 rubl miqdorda yuborilgani, 1899-yilda pochta va telegraf daromad 112785 rubl ekanligi haqida ma‘lumot beriladi[23]. Shuningdek, Farg‘ona viloyatining pochta yo‘llarini sanab, shunday fikr bildiradi: O‘sh – Andijon, Namangan – Chust – Qo‘qon va Yangi Marg‘ilon – Namangan shaharlari o‘rtasida pochta yo‘nalishlari mavjud. Oloy, Pomir, Qorategin, Qoshg‘ar va Yettisuv bilan bog‘lanish qisman baland dovonlardan o‘tuvchi yo‘llar bo‘ylab, faqat yozda borish mumkin bo‘lgan tashuvlar orqali amalga oshiriladi. Sirdaryoda 15 ta parom o‘tish joyi mavjud[15].

K.V.Bazilevichning “Почта в России в XIX веке” asarida ham yuqoridagi mualliflar singari Farg‘ona viloyati pochta tarixi qisqa tarzda bayon etilgan[8].

Bevosita Farg‘ona viloyati pochta-telegraf xizmatlari tarixiga bag‘ishlanmagan bo‘lsa-da, ammo uning ba‘zi jihatlarini o‘zida bayon qilgan tadqiqodlardan biri M.S.Visokovning “Российская империя на путях модернизации: Зарождение и развитие электросвязи в XIX – начале XX вв.” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasidir[9]. Mazkuz tadqiqotda Rossiya imperiyasi tarkibidagi hududlarda telegraf tarmoqlari qurilishi tarixi yoritilgan. Ammo dissertatsiya davri hamda hududi kattaligi, shuningdek, tadqiqodning maqsadi O‘rta Osiyo bo‘lmaganligi sababli Farg‘ona viloyatining pochta-telegraf tizimi tarixiga qisqa o‘rin ajratilgan[9:32].

X.S.Mansirevning “Развитие средств связи в дореволюционной Средней (Колон. период)” nomli iqtisodiyot fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiyasida mustamlaka davri O‘rta Osiyodagi aloqa vositalarinining iqtisodiy ahamiyatini ko‘rsatib bergan[14].

X.K.Kabirovning ishlari Tojikistonda aloqa tarixiga bag‘ishlangan. Ushbu ishlarda hozirgi Tojikiston hududiga kiruvchi sobiq Farg‘ona viloyati aloqa tarixi haqida ham ayrim ma’lumotlar eslatib o‘tilad[11;12].

2) Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda nashr qilingan ishlar. Olimlar O‘.Mavlonov, S.Ahmedov, B.Umarovlar tomonidan tayyorlangan va 2014-yilda o‘zbek, rus va ingliz tillarida nashrdan chiqarilgan – “O‘zbekiston pochta: tarix va taraqqiyot” kitobida[13], Toshkent axborot texnologiyalari universiteti professor-o‘qituvchilari L.N.Jo‘rayev G‘.R.Mamatqulov, R.F.Xudoyberdiyev va B.I.Ahtamov hammualliflikda tayyorlagan – “Zamonaviy pochta aloqasi” nomli o‘quv qo‘llanmasida respublikada aloqa xizmatining vujudga kelishi va rivojlanishi tarixi aks ettirilgan[10].

Zaynabiddin Abdurashidov o‘zining “Tarjimon (1883–1917) gazetasidagi Turkiston materiallarining izohli bibliografiyasi” nomli asarida O‘rta Osiyo, shu jumladan, Farg‘onadagi pochta-telegraf xizmati haqida ma’lumot berib o‘tadi. Unda, Tarjimon gazetasining 1893-yil soniga havola berib quyidagi sarlavhani keltiradi: “Telegr‘am. Toshkand. № 27, 14.08.1893, 1. Koshg‘ar tarafga qurilayotgan telegraf yo‘li yaqinda bitishi haqida” [1:84]. Ya’ni, vodiy telegraf liniyasi tarkibiga kiruvchi Qoshg‘ar qismi qurilishi haqida fukr bildiradi. “Pravitel’stvenniy Vestnik. Taassufli voqea. № 21, 29.05.1898, 2. 17-mayda Marg‘ilon uyezdida Eshon Muhammadali xalifa g‘azo e‘lon qilgan; Andijonga yurib telegrafni kesgan; 18-mayda 105-batal’onga mansub 2 rotaga hujum qilgan, 22 soldat o‘lgan, 15 yaralangan, soldatlar hujumga o‘tgan, xalq qochgan, 11 o‘lgan; 20-may kuni Eshon qo‘lga olingan, Farg‘ona harbiy gubernatori beparvoligi uchun ishdan olingani haqida” nomli maqolada telegraf liniyalarining shikastlanishi hamda boshqa ma’lumotlarni beradi[1:111].

Xushnudbek Mamadaliev 2022-yilda e‘lon qilgan “Farg‘ona vodiysi shaharlari tarixi (XIX – XX asr boshlari)” nomli monografiyasida Qo‘qon xonligi davrida Farg‘ona vodiysi shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, shaharlarning ichki va tashqi savdo aloqalaridagi o‘rni, Rossiya imperiyasi tomonidan xonlik tugatilgach, shaharlar hayotidagi hududiy hamda urbanizatsion o‘zgarishlar, vodiy shaharlarining eski va yangi qismlarga bo‘linishidagi

ziddiyatli holatlarni tarixiy faktlar asosida tahlil etilgan. Shu bilan birga, XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi vodiylar shaharlarida qurilgan pochta-telegraf xizmatlari haqida ma’lumot berib o‘tadi[4:121].

A.P.Axunov yomonidan “Farg‘ona oblasti va Sharqiy Turkiston o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar tarixi (XIX asr 70-yillari – XX asr boshlari)” nomli dissertatsiyada Farg‘ona va Sharqiy Turkiston o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarda pochta-telegraf xizmatlarining o‘rni haqida e’tiborga molik fikrlarni o‘rtaga tashlaydi[2].

Internet tarmoqlarida ham Farg‘ona viloyati pochta-telegraf tizimi haqidagi ba’zi ma’lumotlar uchraydi. Internetdagi ma’lumotlarni elektron matn ko‘rinishidagi ma’lumotlar manbalari va adabiyotlari ko‘rsatilmagan holda o‘qishimiz mumkin[17;18]. Jumladan, mytashkent.uz saytida 1885-86-yillarda Qo‘qon, Andijon, Eski va Yangi Marg‘ilonda Ot-pochta bo‘limlari, 1876-yilda Turkistonning yirik shaharlari qatori Yangi Marg‘ilon shahrida ham telegraf liniyasi barpo etilganligi, 1901-yilda esa Qo‘qon-Andijon hamda Namangan-Chust telegraf liniyasi qurilgani haqida ma’lumotlar qayd etilgan[17]. Ammo bu saytda boshqa tadqiqotlar va internet materiallari singari Farg‘ona viloyati aloqa tarixi to‘laligicha bayon etilmagan hamda asosiy ma’lumotlar muharrir e’tiboridan chetda qolgan.

Vikipedia saytida ham Farg‘ona viloyatining Chor Rossiyasi tarkibidagi tarixiga doir maqola e’lon qilingan. “Ферганская область ([Российская империя](#))” nomli maqolasida Farg‘ona viloyatining viloyati transport-alloqa tizimi haqida ma’lumot berganda pochta-telegraf xizmatini ham keltirib o‘tadi. Jumladan, Pochta va telegraf daromadlari 112 785 rublni tashkil etganligi yozilgan. Ammo bu qaysi yilga oid va qaysi manbadan olinganligi nom’alum[22]. Bu yerda katta ehtimol bilan V.I.Massalskiyning “[Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона](#)” to‘plamidagi maqola faktlaridan foydalanilgan[15].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Farg‘ona viloyatida pochta-telegraf xizmatining joriy etishi tarixi tarix fanida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqodlarda deyarli aks etmagan. Mavzuning manbaviy asosi katta bo‘lishiga qaramasdan, pochta-telegraf xizmatining Farg‘ona viloyati siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohadagi o‘rnini ko‘rsatib beradigan dissertatsiyalar yaratilmagan. Bularning barchasi ushbu mavzuning O‘zbekiston tarixi fanidagi dolzarb, kam o‘rganilgan hamda tarix sohasi uchun muhim xulosalar berishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Farg‘ona vodiysida aloqa tarmoqlarini paydo bo‘lishi va uning rivojlangan shakllari va nihoyat hozirgi zamon davlatchilik tizimi darajasiga erishguncha bo‘lgan davr ichida ham turli xildagi muayyan o‘zgarishlardan chetda qolmadi. Aloqa vositalarini o‘rganilgan vaqtdagi dastlabki shakldan rivojlana borib, takomillashgan va ilm-fan yutuqlariga asoslangan ixtirolar zahirida hozirgi zamon aloqa tizimining paydo bo‘lishiga olib kelgan maxsus tadqiqot hozirgacha amalga oshirilmagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurashitov Z. Tarjimon (1883–1917) gazetasidagi Turkiston materiallarining izohli bibliografiyasi. Anqara: Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 2012. – 232 b.

2. Axunov A.P. Farg‘ona oblasti va Sharqiy Turkiston o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar tarixi (XIX asr 70-yillari – XX asr boshlari). Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Andijon, 2023. – 140 b.
3. Корнилов Л.Г. Кашгария или Восточный Туркестан: Восточный Туркестан Опыт военно-стат. описания. – Ташкент, 1903. – 445 с.
4. Mamadaliyev X. Farg‘ona vodiysi shaharlari tarixi (XIX – XX asr boshlari). Toshkent: Fan ziyosi, 2022. – 192 b.
5. Алфавитный список телеграфных станций Российской империи // Сборник распоряжений по телеграфному ведомству. 1873. № 13. – Приложения. – С. 1-6.
6. Аренков А.Б. Пути развития телеграфии. – Л., 1933. – 52 е., ил.
7. Астрахан В.И., Павлов В.В., Чернявский Б.Г. История создания, становления и развития системы правительственной связи в России: Курс лекций. — 4.1. Орел: Военный институт правительственной связи, 1995. – 97 с.
8. Базилевич К.В. Почта в России в XIX веке. – М.: Изд-во НКПТ, 1927. – 196 с.
9. Высоков М. С. Российская империя на путях модернизации: Зарождение и развитие электросвязи в XIX - начале XX вв. тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 07.00.02, доктор исторических наук. – СПб. 2004. – 44 с.
10. Жўраев, Л.Н. ва б. Замонавий почта алоқаси. Ўқув қўлланма / Ғ.Р. Маматкулов, Р.Ф. Худойбердиев, Б.И. Ахтамов. — Тошкент: 2016. – Б. 3-17.
11. Кабиров Х.К. Развитие средств связи в Таджикской ССР [Текст] : Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Тадж. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Душанбе: [б. и.], 1967. – 33 с.
12. Кабиров Х.К. Развитие средств связи в Таджикистане [Текст]. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 151 с.
13. Мавлонов, Ў., Аҳмедов, С., Умаров, Б. Ўзбекистон почтаси: тарих ва тараққиёт. – Тошкент: Маънавият, 2014. – 295 б.
14. Мансырев Х.С. Развитие средств связи в дореволюционной Средней Азии (Колон. период): Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Ташкент, 1967. – 22 с.
15. Массальский В. И. Ферганская область // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.
16. Почта и телеграф в XIX столетии. — Санкт-Петербург: тип. М-ва вн. дел, 1902. – 248 с. ил.
17. <https://mytashkent.uz/2011/03/22/kratkaya-istoriya-razvitiya-svyazi-v-turkestanskom-krae/>;
18. <https://vesti.uz/po-pochtovomu-traktu-turkestana/>;
19. <https://sklyarevskiy.livejournal.com/2541603.html>;
20. <https://www.gazeta.uz/ru/2021/10/09/post/>;

21. <https://uz.post/istoriya-pocty>
22. [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C_\(%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B8%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%8F\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C_(%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B8%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%8F))
23. https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%A4%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C